

Розділ IV

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК [37.091.2:379.8](477) “18/19”

Н. І. Савчук

кандидатка педагогічних наук, доцентка,
кафедра іноземних мов і країнознавства, факультет туризму,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ, Україна), Sav4uk_n_i@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

УЧНІВСЬКІ ЕКСКУРСІЇ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СПРОБИ КЛАСИФІКАЦІЇ

Пропоновану статтю присвячено виявленню та схарактеризуванню спроб систематизації учнівських екскурсій і мандрівок у перші десятиліття ХХ ст., які у подальшому стали основою для класифікації форм, видів, напрямів туристсько-краєзнавчої й екскурсійної діяльності учнівської молоді, зокрема й у сучасній Україні. Основну увагу сфокусовано на визначенні суб'єктів класифікаційного процесу, основних підходів та критеріїв для групування.

З'ясовано, що в Російській імперії потреба в упорядкуванні й типологізації учнівських екскурсій була обумовлена двома ключовими факторами: визнанням на державному рівні прогулянок і подорожей важливим засобом навчання та виховання здобувачів середньої освіти; прискоренням темпів розвитку шкільного туризму та його суттєвим урізноманітненням, особливо напередодні та в роки Першої світової війни.

Установлено, що перші спроби узагальнення інформації про учнівські екскурсії та їх класифікації здійснено в 1915–1916 рр. представниками педагогічної громадськості Московського, Київського та Одеського навчальних округів. Найвідомішою стала класифікація учнівських краєзнавчих (місцевих) мандрівок, розроблена учасниками спеціального зібрання представників середніх навчальних закладів Ярославля. Свій варіант типології таких екскурсій запропонували освітяни Одеського навчального округу. У той самий період над визначенням основних видів шкільних екскурсій працювала й спеціальна комісія при Управлінні Київського навчального округу. Підготовлений нею проект запровадження

екскурсії у систему середньої освіти як обов'язкової форми навчання згодом обговорили й затвердили учасники окружного педагогічного з'їзду.

У підсумку зауважено, що незважаючи на відсутність єдиної, затвердженої на державному рівні, системи учнівських екскурсій, у навчальних округах сформувалися практично однакові підходи до їх класифікації. Головними критеріями для групування стали місце проведення (дальність) та тематична спрямованість мандрівок.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, шкільний туризм, учнівська екскурсія, систематизація, класифікація.

N. I. Savchuk

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Department of Foreign Languages and Country Studies,
Faculty of Tourism, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), Sav4uk_n_i@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2165-1828>

SCHOOLCHILDREN'S EXCURSIONS IN UKRAINE AT THE END OF XIX — EARLY XX CENTURY: ATTEMPTS TO CLASSIFY

Abstract

This article is devoted to identifying and characterizing attempts to systematize schoolchildren's excursions and trips in the first decades of the twentieth century, which later became the basis for classifying the forms, types, directions of tourist and local history and excursion activities of schoolchildren, including in modern Ukraine. The main focus is on identifying the agents of the classification process, the main approaches and criteria for grouping.

It was found that in the Russian Empire the need to organize and typologize schoolchildren's excursions was due to two key factors: the recognition at the state level of walks and travel as an important means of teaching and educating students of secondary education; accelerating the pace of school trips and its significant diversity, especially on the eve and during the World War First.

The first attempts to generalize information about schoolchildren's excursions and their classification were made in 1915–1916 by representatives of the pedagogical community of the Moscow, Kyiv and Odessa educational districts. The most famous was the classification of schoolchildren's local history (local) trips, developed by participants in a special meeting of representatives of secondary schools in Yaroslavl. Pedagogues of the Odessa educational district offered the variant of typology of such excursions. At the same time, a special commission at the Kyiv Educational District Office worked to determine the main types of school excursions. The project of introducing excursions into the system of secondary education as a compulsory form of education, prepared by the commission, was later discussed and approved by the participants of the district pedagogical congress.

As a result, it was noted that despite the lack of a single, approved at the state level, the system of schoolchildren's excursions, in educational districts formed almost identical approaches to their classification. The main criteria for grouping were the venue (distance) and thematic focus of the trips.

Keywords: *Ukraine, Russian Empire, school trip, schoolchildren excursion, systematization, classification.*

У законодавстві та практиці сучасної України сформувалися доволі чіткі система та класифікація форм, видів, напрямів туристсько-краєзнавчої й екскурсійної діяльності учнівської молоді. Вона є невід'ємним елементом навчально-виховного процесу, що здійснюється як закладами загальної середньої освіти, так і позашкільними навчальними закладами. Зокрема, для реалізації практичної частини програм предметів навчального плану передбачено проведення урочних і позаурочних навчальних екскурсій та практикумів, а також екскурсій і подорожей з пізнавальною чи розважальною метою¹. У центрах туризму учнівської молоді можуть діяти гуртки, групи й інші об'єднання за видами туризму та спорту (пішохідний, лижний, водний, велосипедний, гірський, спелеологічний, спортивне орієнтування, туристське багатоборство тощо) і напрямами краєзнавства (історичне, географічне, літературне, археологічне, геологічне, екологічне, фольклор та етнографія тощо)².

Утім основи такої систематизації було закладено ще на початку ХХ ст., коли в Російській імперії на державному рівні визнали важливість прогулянок і подорожей в освітньо-виховному процесі середніх навчальних закладів. Цей факт у поєднанні з поступовим наростанням темпів розвитку шкільного туризму та його суттєвим урізноманітненням, особливо напередодні та в роки Першої світової війни, обумовили необхідність упорядкування й типологізації учнівських екскурсій.

¹ Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів: Лист Міністерства освіти і науки України від 07.03.2001 № 1/9-97 // База даних “Законодавство України”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v9-97290-01#Text>; Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю: Наказ Міністерства освіти і науки України від 02.10.2014 № 1124 // База даних “Законодавство України”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>

² Про затвердження Положення про центр, будинок, клуб, бюро туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, туристсько-краєзнавчої творчості учнівської молоді, станцію юних туристів: Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.12.2002 № 730 // База даних “Законодавство України”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-03#Text>

Цього питання у своїх наукових студіях торкалися чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників, які так чи інакше вивчали історію туризму. Проте більшість із них обмежилася лише згадкою або представленням класифікації учнівських екскурсій, наведеної в журналі “Русский экскурсант” (1916. № 3)³. Окремі науковці звернули свою увагу на групування екскурсій, запропоноване спеціальною комісією, що працювала при Управлінні Київського навчального округу⁴.

Метою цієї розвідки є виявлення та схарактеризування спроб систематизації учнівських екскурсій і мандрівок у перші десятиліття XX ст., а також визначення суб'єктів класифікаційного процесу, основних підходів та критеріїв для групування.

Одну з перших спроб узагальнення інформації про учнівські екскурсії здійснили учасники спеціального зібрання представників середніх навчальних закладів Ярославля в березні 1916 р. За критерій поділу було обрано змістове наповнення екскурсій. Оскільки тривалі далекі подорожі зазвичай мали загальноосвітню мету й передбачали багатоплановість, то основну увагу було приділено краєзнавчим (місцевим) мандрівкам. Серед них було виділено 8 видів тематичних екскурсій: історико-археологічні, історико-літературні, природничо-історичні, виробничі (на фабрики і заводи), художньо-географічні й етнографічні, трудової допомоги, загальноосвітні й побутові, для відпочинку і розваг⁵. Ця класифікація стала відомою широкому загалу завдяки спеціальній та низці додаткових публікацій у популярному тогочасному ілюстрованому щомісячнику “Русский экскурсант”.

³ Див. наприклад: *Арцибашев Д. В.* История туристско-экскурсионной деятельности в России (вторая половина XIX–XX вв.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Курск, 2005. С. 75–78. URL: <http://diss.rsl.ru/diss/05/0619/050619030.pdf>; *Долженко Г. П.* История туризма в дореволюционной России и СССР. Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1988. С. 55–57; *Лутаєва Т. В.* Організація екскурсій у харківських гімназіях у другій половині XIX — на початку XX ст. // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. Харків, 2008. Вип. 20. С. 74; *Петренко Н. В.* Розвиток екскурсійної справи в Україні як форми навчання й виховання в другій половині XIX — на початку XX століття // Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. 2011. Вип. 1. С. 708–709. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2011_1_104; *Тарасова Н. В.* Образовательный потенциал ученических экскурсий во второй половине XIX — начале XX в. // Вестник ПСТГУ. Серия 4. Педагогика. Психология. 2014. Вып. 1 (32). С. 50.

⁴ *Бетлій О. В.* Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 37–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9

⁵ Ярославское совещание по вопросу об экскурсиях // Русский экскурсант. 1916. № 3. С. 50–56.

Із погляду укладачів історико-археологічні екскурсії слугували пізнанню минулого рідного краю через ознайомлення учнів із його визначними місцями, історичними пам'ятками, речовими джерелами, виявленими на місцях розкопок давніх поселень і поховань, спорудами воєнно-інженерного мистецтва (фортеці, замки, укріплення). Також вони передбачали збирання й дослідження предметів старовини, як от рукописів, книг, журналів, ікон, картин, альбомів, листівок, портретів місцевих діячів, різних документів, планів. Усе це згодом мало поповнювати колекції шкільних музеїв та бібліотек. Окрім того учнів залучали до збирання і збереження усноісторичних матеріалів — спогадів, переказів, легенд тощо.

Історико-літературні подорожі мали охоплювати місця життя і діяльності відомих письменників, поетів, митців, науковців, державних і громадських діячів. У процесі таких екскурсій старшокласники докладно вивчали біографію визначної особи, її досягнення та творчу спадщину, відвідували іменні музеї (за наявності).

Одними з найпоширеніших були природничо-історичні екскурсії, головною метою яких полягала в ознайомленні з географічними особливостями, кліматичними умовами, флорою та фауною місцевості, в якій проживали учні. Їх вважали найбільш доступними і доцільними для проведення у кожній школі, особливо у молодших та середніх класах.

Художньо-географічні й етнографічні мандрівки фактично давали можливість для реалізації творчого потенціалу учнів, сприяли їхньому культурному збагаченню, формуванню поваги і толерантного ставлення до побуту, вірувань, звичаїв і традицій як власного народу, так і інших етносів.

Практичне спрямування мали виробничі екскурсії. Передусім вони призначалися для випускників реальних училищ і виконували певну профорієнтаційну функцію, водночас забезпечуючи можливість наочного ознайомлення з організацією виробничого процесу на фабриці, заводі чи майстерні. Проведення таких екскурсій вимагало ретельної підготовки, яка включала перемовини з адміністрацією промислового підприємства та отримання дозволу на його відвідування, попередній інструктаж з техніки безпеки для учасників, постановку завдань (фотографування, складання опису, креслення тощо).

Учасники зборів окремо виділяли загальноосвітні подорожі, вказуючи при цьому на їх специфічність. Будучи по суті оглядовими, ґрунтуючись на показі різноманітних об'єктів, такі екскурсії поєднували в собі як позитивні риси всіх інших видів, так і певні вади. Зокрема невміле планування такої мандрівки та відсутність чіткого розподілу обов'язків

між її учасниками могли призвести до перенасичення інформацією, і, як наслідок — до втрати цікавості, пригніченості й утомленості учнів.

Задля розширення кругозору та ознайомлення з особливостями сільського і міського способів життя рекомендували проводити побутові екскурсії. Їх важливість та необхідність обумовлювалася досить низьким рівнем знань міських школярів про сільську місцевість (наприклад, за даними анкетування київської учнівської молоді ніколи не бачили села взимку 45% хлопців і 49% дівчат, оранки — 30% і 60%, не були в лісі — 18% і 24% відповідно). Водночас чимало дітей із провінційних містечок та сіл не мали жодних уявлень про життя у великому місті та його інфраструктуру. Такі поняття, як залізниця, вокзал, мостова, магазин, громадські будівлі, музей, кінематограф і таке інше залишалися для них усього лиш словами, без “живого змісту”. Тому, саме побутові екскурсії були покликані заповнити існуючі прогалини⁶.

Найлегшими і найприємнішими вважалися екскурсії для відпочинку і розваг із улаштуванням колективних пікніків, рухливих ігор, співів, танців тощо. Організовані у вигляді коротких прогулянок навесні та восени, вони, з погляду педагогічної громадськості, були одним із кращих засобів зближення і взаємопорозуміння між учнівською молоддю та викладачами⁷.

Доволі незвичними були так звані екскурсії трудової допомоги. Виділення їх в окрему групу пов'язано з діяльністю трудових дружин у роки Першої світової війни. На виконання розпорядження міністерства народної освіти вони були створені у багатьох навчальних закладах для забезпечення сільського господарства додатковою робочою силою. З метою запобігання надмірній завантаженості учнів, їхній фізичній та емоційній перевтомі було запропоновано організовувати допомогу сільському населенню у формі екскурсій. Поєднання праці в полі з активним, пізнавальним відпочинком, своєю чергою, сприяло суттєвому збагаченню молоді “живими” уявленнями про природу рідного краю, людей, які в ньому проживали, їхній побут та звичаї⁸.

⁶ Докладніше див.: А. С. Бытовые экскурсии // Русский экскурсант. 1915. № 9. С. 491–494.

⁷ Додатково див.: Дзякович В. Экскурсии-прогулки, как воспитательный фактор // Русский экскурсант. 1915. № 4. С. 199–201.

⁸ Додатково див.: Марков Н. Трудовая ученическая экскурсия // Русский экскурсант. 1916. № 1–2. С. 18–20; Доклад А. Т. Дучинской – Трудовые сельскохозяйственные дружины // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. Киев, 1916. С. 334–338.

У 1915–1916 рр. над визначенням основних видів шкільних екскурсій працювала й спеціальна комісія при Управлінні Київського навчального округу. Розроблений нею проект запровадження екскурсій у систему середньої освіти як обов'язкової форми навчання згодом обговорили й затвердили учасники окружного педагогічного з'їзду. Згідно з положеннями цього документа учнівські мандрівки класифікували за чотирма критеріями. За місцем проведення, тривалістю, складом учасників були сформовані відповідні цикли екскурсій: місцеві (по місту, містечку, селу), тривалістю від кількох годин до 2–3-х днів, віддалені (краєзнавчі) тижневі й далекі (по імперії) в межах місяця на літніх вакаціях. Перші охоплювали учнів усіх класів, другі — середніх та старших класів, треті — тільки старшокласників. У другому та третьому циклах автори проекту настійливо рекомендували складати маршрути так, щоб ознайомити вихованців із “центрами державного життя” — Києвом, Петроградом, Москвою та “основними типами природи” — лісом, степом, морем, горами⁹.

За змістом/тематичним спрямуванням рекомендували проводити історико-культурні, природничо-наукові та релігійні екскурсії. Оскільки природничо-наукові екскурсії мали на меті унаочнити викладання таких дисциплін, як природознавство, географія, хімія і фізика, то вони передбачали не тільки “прогулянки в природу”, а й відвідування різноманітних промислових підприємств, лабораторій, установ. Духовному й моральному вихованню підлітків, формуванню у них християнського світогляду мали сприяти регулярні паломництва під керівництвом вчителів¹⁰.

Упорядкувати за певними типами здійснені учнями впродовж 1915/16 н. р. місцеві екскурсії спробували й в Одеському навчальному окрузі. Загалом було визначено 12 видів мандрівок, об'єднаних у три групи. До першої увійшли природничо-історичні, географічні, фізичні, топографічні, астрономічні та гігієнічні (ознайомлення з санітарним станом міст) екскурсії. Другу — склали екскурсії гуманітарного напрямку: історичні, релігійні, педагогічні, художні, філологічні (з російської та латинської мов і мистецтва). У третю виділили загальноосвітні поїздки.

⁹ Доклад В. В. Волошинова – Об ученических экскурсиях вообще и историко-культурных в частности // Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. С. 292–293.

¹⁰ Докладніше див.: Труды Киевского педагогического съезда 12–19 апреля 1916 года. С. 300–313, 316–329, 412–418.

Поза групуванням залишилися спортивні і військові прогулянки, екскурсії з музики та співів¹¹.

На практиці лідируючі позиції по кількості проведення займали екскурсії природничої групи, а саме: природничо-історичні, географічні та фізичні. У сукупності з історичними вони склали понад 80% усіх здійснених середніми навчальними закладами мандрівок (див. рис. 1). Причому найбільше екскурсій улаштували для вихованок жіночих гімназій (див. табл. 1).

Таблиця 1

Екскурсії закладів середньої освіти Одеського навчального округу в 1915/16 н. р.¹²

Екскурсії місцеві				
Типи екскурсій	Чоловічі гімназії	Реальні училища	Жіночі гімназії	Разом
Природничо-історичні	90	115	205	410
Географічні	137	57	157	351
Фізичні	61	19	77	157
Астрономічні	1	–	3	4
Топографічні	3	–	–	3
Гігієнічні	8	–	4	12
Історичні	52	28	68	148
Релігійні	16	7	17	40
Педагогічні	–	1	24	25
Художні	3	17	31	51
Філологічні (рос. і лат. мов та мистецтва)	12	–	–	12
Загальноосвітні	–	–	27	27
Екскурсії-прогулянки	3	1	10	14
Спортивні	4	–	–	4
Музика та співи	8	–	–	8
Усього	398	245	623	1266
Екскурсії дальні				
	Чоловічі гімназії	Реальні училища	Жіночі гімназії	Разом
“ “	19	11	25	55

¹¹ *Потапенко Г.* Екскурсии в средних учебных заведениях Одесского учебного округа в 1915/16 уч. году // Известия Одесского учебного округа. 1917. № 1. Неофициальный отдел. С. 1–9.

¹² Подано за: *Потапенко Г.* Екскурсии в средних учебных заведениях Одесского учебного округа в 1915/16 уч. году. С. 10.

Діаграма місцевих (за типами) екскурсій, здійснених закладами середньої освіти Одеського навчального округу в 1915/16 н. р.¹³

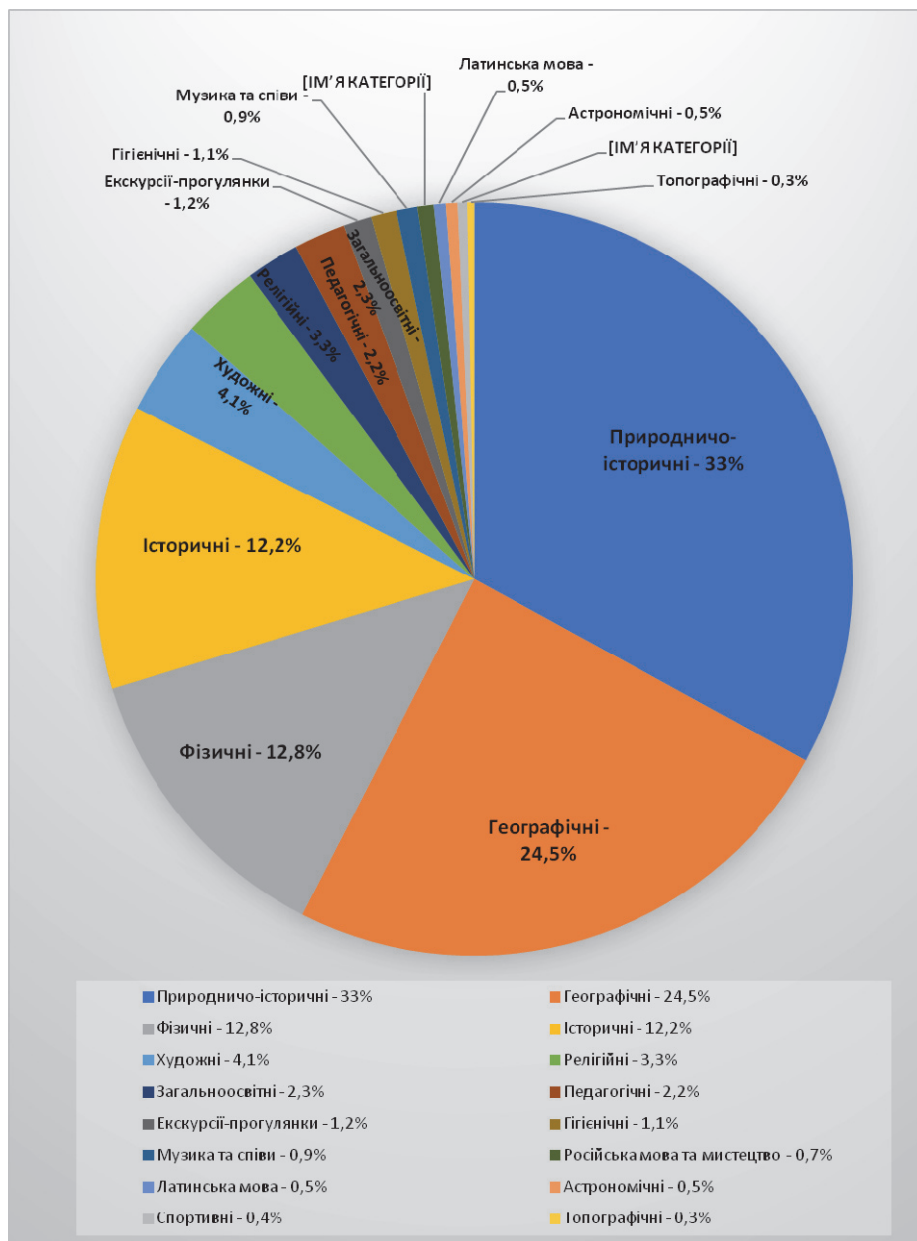

Рис. 1

¹³ Подано за: *Потапенко Г.* Екскурсии в средних учебных заведениях Одесского учебного округа в 1915/16 уч. году. С. 11.

Особливою оригінальністю вирізнялася програма Сімферопольської приватної чоловічої гімназії Є. Свищова, яка включала три незвичних різновиди екскурсій: спортивні, філологічні та музичні. Перші присвячувалися огляду ялтинського й севастопольського яхт-клубів, а також саперного містечка в Сімферополі. Завданням екскурсій з російської мови, латини та мистецтва було ознайомлення учнів зі скульптурними й архітектурними стилями, музейними колекціями тощо. Екскурсії зі співів і музики передбачали відвідування концертів місцевих музичних шкіл та оперних вистав¹⁴.

Далекі подорожі мали на меті ознайомлення учнів із визначними природними, історико-культурними, релігійними місцями та промисловими центрами Російської імперії. Зазвичай їх улаштовували на літніх, різдвяних або великодніх вакаціях. Оскільки такі екскурсії потребували кропіткої підготовки та значних матеріальних затрат, здійснювати їх наважувалися лише деякі заклади середньої освіти. Найпривабливішими і найпопулярнішими напрямками тривалих мандрівок були Крим, Кавказ, Надволжя, Урал, Прибалтійський край і Фінляндія, а також Київ, Москва і Петербург.

Специфічним різновидом учнівських подорожей були морські екскурсії. Восени 1907 р. у Петербурзі громадська організація “Лига обновления флота”, діяльність якої була спрямована на розвиток морських сил Російської імперії, створила комітет морських екскурсій. Його головне завдання полягало у влаштуванні двотижневих круїзів Фінською затокою і Балтійським морем для вихованців закладів загальної середньої освіти з метою популяризації мореплавства серед молоді. Екскурсійна програма передбачала ознайомлення з азами служби на флоті, активне дозвілля, а також відвідування військових суден, портових майстерень, спеціальних підрозділів для практичних занять курсантів військово-морських навчальних закладів (артилерійських і мінних загонів, водолазної партії)¹⁵. Комітет розробив положення про екскурсії, яке, з відома міністерства народної освіти, розіслав попечителям навчальних округів для інформування керівництва навчальних закладів. Навесні 1908 р. такі листи отримали в Одеському та Київському округах¹⁶. Однак скористатися пропозицією “Лиги обновления флота” гімназіям та училищам навряд чи

¹⁴ Там же. С. 6–7.

¹⁵ Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.) Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2733. Арк. 1–4.

¹⁶ Там само. Арк. 1–1 зв.; Державний архів міста Києва. Ф. 82. Оп. 59. Спр. 286. Арк. 13–14.

вдалося, оскільки у тому ж таки році організація припинила своє існування.

Утім подібні екскурсії, хоч і зрідка, влаштовували навчальні заклади міст, розташованих на узбережжі Чорного та Азовського морів. Зокрема в 1911 р. учитель історії Севастопольської чоловічої гімназії Леонід Леонідович Смоленський, який викладав ще й основи академічної греблі, організував для 17 учнів двотижневу екскурсію на шлюпках гімназії “Первенец” і “Тюлень” уздовж південного берегу Криму¹⁷. За штурманів запросили двох рибалок, які керували курсом руху суден та під час зупинок навчали учнів користуватися риболовними сітками.

Л. Смоленський вбачав своє завдання не тільки у зміцненні фізичного здоров'я юнаків, удосконаленні практичних навичок виживання в екстремальних умовах, а й збагаченні їхнього світогляду. Він розробив програму, котра включала як короткі прогулянки для відпочинку від греблі, так і триваліші пішохідні екскурсії з оглядом цікавих місцевостей півострова: Ласпі, Балаклави, Форосу, Алупки, Місхору, Ялти, Гурзуфа, Суук-Су, Партеніта, Алушти, Козьмо-Дем'янівського (Космодем'янівського) монастиря, Аюдага та Чатир-Дага¹⁸.

Отже, на початку ХХ ст. шкільний туризм на українських теренах Російської імперії характеризувався значною багатоманітністю. Незважаючи на те, що єдиної, затвердженої на державному рівні, системи учнівських екскурсій не існувало, у навчальних округах сформувалися практично однакові підходи до їх класифікації. Головними критеріями для групування стали місце проведення (дальність) та тематична спрямованість мандрівок.

REFERENCES

1. Artsibashev, D. V. (2005). *Istoriya turistsko-e'kskursionnoj deyatel'nosti v Rossii (vtoraya polovina XIX–XX vv.) (Candidate's thesis)*. Kursk. Retrieved from <http://diss.rsl.ru/diss/05/0619/050619030.pdf> [in Russian].
2. Betlii, O. V. (2015). Uchniv's'ki ekskursii po Kyievu v roky Pershoi svitovoi vijny. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky — Scientific Papers NaUKMA. History*, (169), 35–42. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAi_2015_169_9 [in Ukrainian].
3. Dolzhenko, G. P. (1988). *Istoriya turizma v dorevolucionnoj Rossii i SSSR*. Rostov. [in Russian].
4. Lutaieva, T. V. (2008). Orhanizatsiia ekskursij u kharkivs'kykh himnaziiax u druhij polovyni XIX — na pochatku XX st. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*, (20), 71–80. [in Ukrainian].

¹⁷ Держархів Одеської обл. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 2765. Арк. 158–159.

¹⁸ Там само. Арк. 160–161 зв.

5. Petrenko, N. V. (2011). Rozvytok ekskursionoi spravy v Ukraini iak formy navchannia j vykhovannia v druhij polovyni XIX — na pochatku XX stolittia. *Ekonomična strategîa i perspektivi rozvitku sferi torgivli ta poslug*, (1), 706–713. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/esprstp_2011_1_104 [in Ukrainian].

6. Tarasova, N. V. (2014). Obrazovatel'nyj potencial uchenicheskix e'kskursij vo vtoroj polovine XIX — nachale XX v. [The role of the excursion work in the formation of love and respect for the past, the historical heritage of Russia]. *Vestnik PSTGU. Seriya 4. Pedagogika. Psixologiya — St Tikhon's University Review IV*, 1(32), 45–55. doi:10.15382/sturIV201432.45-55. [in Russian].